

סימן כז - הלל לפני הזריחה

שאלה

אנחנו מתפללים שחרית מוקדם בבית הכנסת, כדי לצאת לעבודה. בחורף, יוצא שמתפללים לפני הזריחה. ולפעמים, גם קריאת התורה נעשית כבר לפני הזריחה. כשיש גם הלל, למשל בחנוכה או בראש חודש שבט, האם עדיף לומר הלל במקומו, מיד אחרי חזרת הש"ץ ולפני הזריחה, או שמא עדיף לדחות את אמירת ההלל לסוף התפילה, כך שנאמר הלל לאחר הזריחה? אם הציבור לא רוצה לעשות 'בלגן' כזה בתפילה, האם עדיף לומר הלל ביחיד לאחר הזריחה, או במקום הרגיל, יחד עם הציבור?

תשובה

מעיקר הדין נראה, שהיה ראוי שהציבור כולו יאמר הלל בסוף התפילה, ולא מיד אחרי תפילת שחרית, אם הדבר יגרום לכך שיאמרו הלל בזמן, דהיינו אחרי הזריחה, ולא בזמן שהוא רק דיעבד, לפני הזריחה. ואם הציבור אינו מעוניין לשנות מסדר התפילה, גם יחיד, צריך להעדיף לומר הלל ביחידות לאחר התפילה, מאשר לומר הלל עם הציבור לפני הזריחה.

נימוקים

א. זמן תפילה לכתחילה וזמן הלל לכתחילה

במקום אחר¹ עסקתי בשאלת זמן תפילה לכתחילה, והסברתי, שהראשונים נחלקו אם זמן תפילה לכתחילה מתחיל בזריחה (וזו דעת הרמב"ם) או שזמן תפילה בעצם מתחיל מוקדם יותר, מעלות השחר, והתפילה בזריחה היא רק מעלה ומידת חסידות (וזו שיטת הרא"ש ודעימיה).

כך או אחרת, ברור שאם השעה דוחקת, אדם יכול להתפלל גם לפני הזריחה, ולדעת חלק מהפוסקים, זה מותר גם לכתחילה, שלא בשעת הדחק. לגבי מצוות אחרות, המשנה במגילה (כ.) אומרת:

אין קורין את המגילה, ולא מלין, ולא טובלין, ולא מזיין, וכן שומרת יום כנגד יום לא תטבול, עד שתנץ החמה. וכולן שעשו משעלה עמוד השחר, כשר.

לגבי המצוות המנויות כאן, נאמר בפירוש, שלכתחילה יש לעשותן אחרי הזריחה, ורק בדיעבד, אם עשה מעלות השחר, יצא ידי חובה. ובמשנה הבאה (כ:):
כל היום כשר לקריאת המגילה ולקריאת ההלל, ולתקיעת שופר, ולנטילת לולב, ולתפלת המוספין...

¹ לעיל, סימן ה.

האם הדין האמור במשנה הראשונה, שלכתחילה יש להמתין עד הזריחה, שייך גם במצוות המנויות במשנה השניה?

על פניו, כך הדין. ואכן, ביחס לנטילת לולב מפורש בשו"ע (או"ח תרנב, א) שלכתחילה יש ליטול לולב רק אחרי הזריחה. ומסתבר שהוא הדין לכל המצוות האחרות המנויות באותה משנה.

המהרש"ם (חלק א סימן א) כותב, שבהלל יש עוד יותר סיבה להחמיר מאשר במצוות אחרות, שהרי הגמרא שם לומדת שהסיבה שמצוות ההלל נוהגת כל היום נלמדת מהפסוק "ממזרח שמש עד מבואו", ומפשט הפסוק נראה שאת ההלל יש לקרוא דווקא אחרי הזריחה. אמנם, גם הוא מודה, שבשעת הדחק ניתן לקרוא את ההלל עוד קודם לזריחה, מעלות השחר, וכפי שהברייתא בברכות (ל). כותבת לגבי עוד מצוות שלכתחילה יש לעשותן אחרי הזריחה, שאם צריך לצאת לדרך, רשאי לקיימן כבר מעלות השחר.

נמצא, שברור שאם אדם דחוק וצריך לצאת לדרך לצרכי פרנסה וכדומה, מותר לו להתפלל לפני הזריחה, ומותר לו גם לקרוא הלל לפני הזריחה. אלא שההיתר להתפלל לפני הזריחה מרווח יותר, שהרי יש דעות שאף לכתחילה מותר להתפלל כך, ואילו היתר קריאת ההלל לפני הזריחה מרווח מעט פחות, שהרי לכולי עלמא, רק בשעת הדחק ניתן לקרוא הלל לפני הזריחה.

ב. הקשר של הלל לתפילת שחרית

באותה משנה במסכת מגילה (כ:) מבואר, שמצוות הלל כל היום. מי שלא קרא הלל בבוקר, יכול לומר את הלל לאורך היום כולו.

המשנה במסכת ראש השנה (לב:) אומרת שאת ההלל אומרים אחרי תפילת שחרית, ולא אחרי מוסף. ובגמרא מבואר, שהטעם הוא משום "זריזים מקדימים למצוות".

בפשטות, המסקנה היא שאין להלל קשר מיוחד לתפילת שחרית, אלא שבתום תפילת שחרית, ממהירים לומר את הלל, משום זריזים מקדימים למצוות. אבל חלק מהפוסקים כותבים, שמשמעות דברי הגמרא היא שהלל שייכת באופן מהותי יותר לתפילת שחרית.

למשל, בשאלת יעבץ (חלק א סימן מ) דן בשאלה אם מותר לטעום לפני שאומרים את ההלל. בכל המצוות שקבוע להן זמן, אסור לאכול לפני שמקיימים את המצוות. אבל לטעום מותר, מלבד תפילת שחרית, שאסור גם לטעום לפנייה. השאלת יעבץ לומד מהסוגיה בראש השנה, שהזכרנו, שהלל שייך לתפילת שחרית, וממילא, אסור לטעום לפניו כמו לפני תפילת שחרית, והביאו הבאה"ל (תכב, ב ד"ה וקורין)².

² קצת כיוצא בכך, בלבושי מרדכי (או"ח תניינא, צח) כתב נגד קהילה שרצתה לשנות את המנהג, ולקרוא בתורה לאחר תפילת מוסף. אחד הנימוקים שלו הוא הגמרא בראש השנה, שתפילת ההלל שייכת לשחרית משום זריזים מקדימים, והוא הדין, לדעתו, לקריאה בתורה. עם זאת, המעיין שם יראה שהוא אינו סובר שקריאת התורה שייכת לתפילת שחרית מטעם זה, אלא שכשם שהקדימו הלל למוסף משום זריזים, כך יש להקדים קריאת התורה למוסף מאותו הטעם.

בשו"ת מהרש"ם (שהוזכר לעיל, חלק א סימן א, ודעת תורה תכב, ב) דן בשאלה אם להקדים את תפילת מוסף לפני אמירת ההלל בסוכות, כדי לאפשר לעוד אנשים לומר את ההלל כשהם ווחזים ארבעה מינים בידיהם. הוא מתייחס שם לדברי האדר"ת, שכתב שיש להקדים את אמירת קדיש לתקבל לפני ההלל, כי אנשים מדברים (שלא כדין) וזה הפסק בין תפילת שחרית לקדיש לתקבל. המהרש"ם כותב, שהלל שייך ממש לתפילת שחרית, ולכן אין אפשרות לומר קדיש לתקבל קודם שאומרים הלל. הוא מביא, כראיה לדבריו, את התוספתא במנחות (ו, יב): "ברכת הלל ושבח ותפלה מעכבות זו את זו", ולמד משם, שהלל שייך ממש לתפילת שחרית. דיון נוסף בפוסקים הקשור לעניין זה, הוא השאלה אם אפשר לשליח הציבור שיתפלל שחרית, לא יהיה זה שאומר את ההלל (ונפקא מינה למשל, גם לאבל בחנוכה, שאולי יתפלל כשליח ציבור שחרית, ואדם אחר יהיה שליח ציבור בהלל). לא ניכנס לדיון ספציפי זה עד תומו, אבל נפנה למה שכתב התשובות והנהגות (ב, רט) בשם הגר"ח מברסק, שאין לתת את ההלל לבעל תפילה אחר, אלא לשליח הציבור, משום שההלל שייך לתפילת שחרית.³ אלא שיש להקשות על הראיה שהביאו הפוסקים הנ"ל מהגמרא בראש השנה, שהרי הגמרא רק אומרת שההלל קודם משום זריזים, ולא משום שהוא חלק מתפילת שחרית. כדי לבאר את העניין, יש להקשות על הגמרא, מדוע משום זריזים נקדים את ההלל? מאותה הסיבה, ניתן להקדים את מוסף?

וכנראה שהיעב"ץ והמהרש"ם מסבירים, שכיוון שאומרים הלל גם בימים שאין בהם מוסף, הרי שמשום זריזים הקדימו את ההלל והצמידו אותו לתפילת שחרית, והרי הוא כבר חלק מתפילת שחרית, וממילא גם בימים שיש מוסף, לא זזה תקנה ממקומה, ונשאר שאומרים הלל לפני תפילת מוסף.

אמנם, פוסקים אחרים אינם הולכים בדרך זו.

באגרות משה (או"ח ג, ע) תמה על דברי המהרש"ם, ופשוט לו שאין הלל קשור לתפילה. ובפרט דחה את הראיה מהתוספתא, שהרי התוספתא נוקטת ש"ברכת הלל ושבח ותפלה מעכבות זו את זו" ומהו בכלל השבח, לדבריו של המהרש"ם? וכתב שיש לפרש את התוספתא כפי שפירשו בחזון יחזקאל ועוד, שהכוונה שבכרות השבח, ההודאה והבקשה שבתפילה מעכבות זו את זו, ואין בתוספתא שום התייחסות להלל שאחרי התפילה.

בשו"ת עמק הלכה (ב, לח) דן בשאלה אם אפשר לשליח הציבור של הלל לא יהיה זה של שחרית, וכותב שאף שהזכות שמורה לבעל שחרית להיות שליח ציבור בהלל, הוא רשאי למחול על זכותו. ובוודאי שלא חשב שההלל ותפילת שחרית שייכים לגמרי זה בזה, ובהערה 4 שם דוחה את ראיית המהרש"ם מהתוספתא כפי שהסברנו לעיל.

³ אמנם בתשובה אחרת (ג, ריז) כתב, שמי שהיה אונון, ולא התפלל שחרית והלל, ועבר זמן תפילה וכעת היתה הקבורה, אף שאינו צריך להשלים התפילה, שהרי היה פטור בזמנה, צריך לומר הלל, שהרי זמן הלל כל היום, כי חיוב ההלל אינו תלוי בתפילת שחרית. אבל פשוט שאין זו סתירה בדבריו. שכן פשוט שההלל הוא חיוב בפני עצמו. ועם זאת, ניתן להבין שלכתחילה תיקנו לומר אותו בצמוד לתפילת שחרית.

ובשבט הלוי (יא, צד) כתב שמי שרוצה להתפלל שחרית בבית הכנסת, אבל לומר את ההלל לאחר מכן, כשיגיע לכותל, רשאי לעשות כן, ודחה את דברי המהרש"ם.
וביותר יש לציין לדברי המשנ"ב (תכב, סקט"ז) שכתב שאם הגיע מאוחר לבית הכנסת, והציבור אומרים הלל של ראש חודש והוא עוד לא התפלל, שיאמר איתם הלל ואחר כך יתפלל⁴.

ולכן נראה לי שכל מה שכתב בביאור הלכה את דעת היעב"ץ, הוא לחומרא, שיש צד שייכות מסויים של הלל לשחרית, ולכן יש להימנע מלטעום קודם הלל. אבל לא לומר שעיקר ההלל צריך להיות צמוד לתפילת שחרית.

ג. אמירת הלל בציבור

תקנת ההלל הקדומה, כפי שהיא משתקפת בברייתא במסכת סוטה (ל:), היא ששליח הציבור אומר את כל ההלל, והציבור רק עונה אחריו 'ראשי פרקים'. וכשהציבור התחיל להיות בקי יותר באמירת ההלל בעצמם, נוצר מצב שהציבור אומר יותר חלקים בהלל, ולא רק מקשיב לדברי שליח הציבור (כפי שמבארים הראשונים בסוכה לח:).

האם נשאר עניין של אמירת ההלל בציבור? בדרכי משה (תכב, ג) כתב בשם המרדכי (שבת פרק ב רמז רפז) והאגור (סימן תקפו) שיש עניין שבאמירת הפסוק "הודו לה' כי טוב", יאמר ושנים יענו אחריו, כלשון הפסוק "הודו" – משמע שאומר לשנים שיוודו לו, וכך פסק גם ברמ"א (שם סעיף ב).

מעבר לכך, היה מנהג בתקופות מסוימות, להקפיד בהלל של ראש חודש לאמרו עם הציבור, כדי לחשוש לשיטות הראשונים שאין מברכים על מנהג אלא בציבור. אבל זהו דין מיוחד בהלל של ראש חודש, שהוא רק ממנהג, ובהלל שיש בו חיוב גמור, אין עדיפות מיוחדת לאמירתו בציבור, מעבר לעניין הכללי של 'ברוב עם הדרך מלך'.

ד. תפילה בזמן מול תפילה בציבור

טרם שנדון בנדון דידן של הלל, נדון בקצרה בשאלה של תפילה בזמנה מול תפילה בציבור. המשנ"ב (רלג, סקי"ג) כותב, שעדיף להתפלל מנחה ביחיד לפני השקיעה, מאשר להתפלל בציבור לאחר השקיעה, אף שלדעת רבנו תם יש עוד זמן להתפלל גם אחרי השקיעה. שם הנדון הוא, האם בכלל להתפלל, שהרי לאחר הזמן, אי אפשר להתפלל מנחה, אלא ערבית. והשאלה היא רק אם לסמוך על שיטת רבנו תם לגבי זמן השקיעה, ועל דעת רבי יוסי, שבין השמשות הוא בסוף הזמן של בין השמשות דידן.

בניגוד לדעת המשנ"ב, באור לציון (אורח חיים סימן כ) שחלק על המשנ"ב, ונקט שעדיף להתפלל מנחה אחרי השקיעה הנראית, ולסמוך על רבי יוסי ורבנו תם, וכן כתב גם ביחווה דעת (ה, כב).

⁴ ואמנם, יש לדחות ולומר שאין זו ראייה גמורה, כיוון שמדובר שם על הלל של ראש חודש, שהוא ממנהג.

לעומת זאת, לגבי תפילת שחרית כשזמן המגן אברהם מתקרב לסיום, כתב בילקוט יוסף (פט), (ו) שכעקרון עדיף להקדים ולהתפלל בזמן מגן אברהם ביחיד, ולא להמתין לציבור בזמן הגר"א. וכן היא דעת הגרש"ז (הובא באשי ישראל פרק יח הע' מ). וזה פשיטא, שבדיעבד יצא ידי חובה גם אם מתפלל בזמן הגר"א, ואף לאחר מכן, עד חצות היום, כמבואר בשו"ע (או"ח פט, א).

ואמנם, במנחת יצחק (ג, עא) כתב להעדיף להתפלל בזמן הגר"א. אבל זה משום שהוא סובר שבעצם עיקר הדין כגר"א, ודעת המג"א היא רק חומרא. ונראה שגם לדעתו, אם יעבור גם זמן הגר"א, יש להעדיף להתפלל ביחיד מאשר להתפלל בציבור לאחר הזמן של תפילה לכתחילה.

ה. המסקנות מהאמור לעיל לנדון דידן

לאור האמור, נראה פשוט שאם יש זמן לומר הלל אחרי הזריחה, על ידי שישנו את סדר התפילה, הדין הוא שיש לדחות את ההלל לסוף התפילה. באופן זה, יאמרו הלל בציבור בזמן המיועד לכתחילה, ואף שיפסידו את הצד של אמירת הלל בצמוד לתפילת שחרית, כבר ביארנו, שדעת רוב הפוסקים שלא כמהרש"ם, ובעצם אין קשר בין תפילת שחרית להלל. אמנם, לא לכל ציבור הדבר הזה מתאים. ואם הציבור אינם תלמידי חכמים, יתכן שלא יתרצו לעשות שינויים כאלו בסדר התפילה, והדבר יבלבל אותם.

לגבי האפשרות השניה, שהיחיד ישנה את סדר התפילה שלו, ויאמר הלל לאחר התפילה, אחרי הזריחה, בלי הציבור, במקום לומר עם הציבור לפני הזריחה, נראה גם כן פשוט, שיש להעדיף את אמירת ההלל בזמנה, מאשר את המעלה של אמירת הלל עם הציבור. שכן, אפילו לגבי תפילה הראינו לעיל, שעדיף להתפלל ביחיד בזמן לכתחילה, מאשר בציבור בזמן שהוא רק דיעבד, וקל וחומר להלל, שהשייכות שלו לציבור פחותה.

